

מקורות לחקר תרבות ישראל • 38
אברהם (רמי) ריינר ויוסף מרדכי דובאוויק
תשובות רבנו תם

ספרים

היוצאים לאור

על-ידי

חברת מקיצי נרדמים

תשפ"ה

שנת קס"ג לייסוד החברה ושנת צ"ב להעברתה לארץ ישראל

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל

שולמית אליצור
יושבת ראש

משה אידל
חגי בן-שמאי
אבישי בר-אשר
יעקב זוסמן
אהרן ממן
שמחה עמנואל
מרדכי עקיבא פרידמן
פנחס רוט
קטרינה ריגו
יהודה צבי שטמפפר

עמוס גאולה
מזכיר כבוד

חברי כבוד

חיים סולוביץ'יק, ניו-יורק	ירחמיאל (רוברט) ברודי, ירושלים
חנה טורניאנסקי, ירושלים	יוסף ינון (פנטון), ירושלים
מנחם כהנא, ירושלים	א' דב פרידברג, טורונטו
שניאור זלמן ליימן, ניו-יורק	שלמה קלמן רייף, קיימברידג'
ראובן שמחה שטיינר, ניו-יורק	בנימין ריצ'לר, ירושלים

תשובות רבנו תם

ערכו, ההדירו והוסיפו מבואות

אברהם (רמי) ריינר ויוסף מרדכי דובאוויק

קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן
והוצאת מקיצי נרדמים
ירושלים תשפ"ה

ספר זה יוצא לאור בסיוע
הקרן הלאומית למדע

חברי המערכת של קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן
פרופ' מנחם בן ששון (יו"ר)
פרופ' שולמית אליצור, פרופ' חגי בן שמאי,
פרופ' משה בר-אשר, ד"ר אביבה גוטליב-זורנברג, פרופ' יונתן מאיר,
פרופ' ורד נעם, ד"ר צבי פיין, פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, פרופ' דניאל שפרבר

עריכת לשון: שרה כהן
עיצוב: אירית נחום
הדפסה: דפוס אופסט נתן שלמה

הפצה: הוצאת מאגנס, 02-6586659
sales.israel@magnespess.co.il
מסת"ב 4-028-462-965-987

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים
ולקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן

Printed in Israel

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
	מבוא
1	א. פתיחה
1	ב. משפחה
3	ג. מקומות
5	ד. סדר זמנים
10	ה. מורים
22	ו. התשובות
25	ז. המהדורה
26	ח. נמענים
	1. נמעני תשובות שאינן בספר הישר 28
	2. נמענים המזוהים על שם מקומם 28
30	ט. תשובות בעל פה
32	י. שימור והפצה
34	יא. הרכבת תשובות
34	יב. דרכי ההדרה
	תשובות רבנו תם
37	תשובות – אורח חיים
132	תשובות – יורה דעה
233	תשובות – אבן העזר
299	תשובות – חושן משפט
365	תשובות – פרשנות המקרא
370	תשובות – פרשנות התלמוד
384	תשובות מסופקות
	מפתחות ורשימות
393	רשימה ביבליוגרפית
425	מפתח כתבי היד
431	מפתח מקורות

477	מפתח נושאים
485	מפתח אישים
488	מפתח מקומות
489	מפתח לעזים

פתח דבר

אברהם (רמי) ריינר

ראיתי כתוב בשם רבנו תם זצ"ל שהתיר ליגע בנר תלוי בשבת כשהוא דולק ... ובמלכותנו בארץ כנען נזהרים שלא ליגע בנר תלוי בשבת אפי' בשל שעוה. ונשים מתענות על כך ... והדבר ידוע גודל לבו של ר"ת שהי' בידו להתיר השרץ ושמא לא דבר בדבר זה אלא לפלפול בעלמא.
(אור זרוע, הלכות ערב שבת סימן לג)

וקשה לרבנו תם דמה לנו בחריפות של הבל לטהר שרץ שהתורה טימאתו ומפרש רבנו תם ...
(תוספות סנהדרין, יז ע"א, ד"ה שיודע לטהר)

בשנת תשנ"ג (1993) זכה מורי פרופ' ישראל תא-שמע ז"ל במענק מחקר מטעם הקרן הלאומית למדע שכותרתו הייתה: 'איסוף וההדרה של תשובות רבנו יעקב תם, רשב"ם ור"י הזקן מן הדפוסים ומכתבי היד לסוגיהם' (מספר: 176.93). במסגרת פרויקט מחקרי זה התחלתי לאסוף את התשובות הללו, ובמשך שנים ארוכות נקראו על ידי ובסיוע עוזרי מחקר חיבורי הראשונים וממשיכיהם בכתבי היד ובספרי הדפוס, ותשובות שעלו משם הועתקו, הוערו, פורשו והוכנו לפרסום.

בשנת תש"ף ראה אור בהוצאת 'מקיצי נרדמים' ובשיתוף קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן הספר 'תשובות ר' יצחק בן שמואל מדמפייר (ר"י הזקן) שאותו זכיתי לההדיר, לפרש ולהקדים לו מבואות יחד עם עמיתי ורעי פרופ' פנחס רוט מאוניברסיטת בר-אילן. עד שלא עלה החיבור הנזכר על מכבש הדפוס התחילה מלאכת הספר שלפניכם. אליו כונסו כל תשובות רבנו תם הידועות לנו והפזורות בספרות ימי הביניים, למעט אלו המכונסות בספר הישר, חלק התשובות, שראה אור לראשונה על פי כתב יד ירושלים של ספר הישר בווינה בשנת תקע"א, בשנית בברלין בתרנ"ח ולאחרונה על ידי הרב דוד דבליצקי בבני ברק בתשפ"א. הוצאתן לאור של תשובות רבנו תם שבספר זה מהווה מימוש חזונו של מורנו, ותורתו ותובנותיו היו נר לרגלנו בהכנת שני הספרים.

לקראת העבודה על ספר זה ביקשתי מהרב ד"ר יוסף מרדכי דובאוויק להצטרף

ליצירת החיבור ולשמחתי נעניתי בחיוב. למדנותו המסורתית לצד הכשרתו הביקורתית, אהבתו לתורה ושליטתו בספרות הרלוונטית, רבנית ומחקרית כאחד, תרמו תרומה מכרעת לספר שלפנינו. תפילתי למי שספרי חיים פתוחים לפניו שאזכה יחד עם הרב ד"ר דובאוויק להוציא לאור גם את תשובות האחים ר' יצחק ור' שמשון (ריצב"א ור"ש משאנץ) תלמידי רבנו תם ור"י, ובכך להשלים את הוצאתם לאור, במהדורה ביקורתית ומוערת, של תשובותיהם של גדולי בעלי התוספות שעליהם העיד הרא"ש בתשובותיו: 'רבנו תם ור"י ורבינו שמשון אשר רוב תורתנו על פיהם'.

לקראת סיום מלאכת הספר, בשמחת תורה תשפ"ד, שבת משוש ליבנו, נהפך לאבל מחולנו והתקיימה בנו נבואתו של עמוס: 'והפכתי חגיכם לאבל וכל שיריכם לקינה'. מאותו יום ועד ליום חתימתו הסופית של הספר עברו למעלה משש מאות ימים שבהם יש מאחינו ומאחיותינו נתונים בצרה ובשביה, כשאחיהם ואחיותיהם יוצאים לעזרת ישראל מיד הצר הבא עליהם תוך חירוף נפשם. בני יהונתן, יואב, אורי ואסף, בתי נריה, חתני יובל וכלתי אילה נטלו ועדיין נוטלים חלק במלחמה זו בשעה שכלותיי רחל ועדי שימשו כאם וכאב כאחד לנכדיי ונכדותיי שאבותיהם יצאו למלחמה. ספר זה מוקדש באהבת עולם להם ולרעייתיי וחברתי לחיים, דרורלי, אם הבנים והבת שמחה, בכרכה הכתובה בתורה 'ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד וחרב לא תעבר בארצכם'.

בתפילה לשובם לציון של פדויי השם, שמחת עולם על ראשם, ונסו יגון ואנחה.

יוסף מרדכי דובאוויק

והמאור השני רבינו יעקב איש תם, אשר כמוהו בפלפול לא נהיה מאחר שהתלמוד נחתם תלמוד ערוך בפיו ושגור. סיני ועוקר הרים וטוחנן זה בזה, מפלפולו ועמק שכלו ורחב בינתו. כל חכם לב הן גור יגור ... דרב גובריה, והיה כאחד מהם (= בעל השאלות, בעל הלכות גדולות ורבנו חננאל) ואולי יותר מהם בחריפות ובקיאות לפי מה שנראה ממה שחדש בתלמוד. וכל חכמי ישראל הנמצאים היום כלם כקליפות השום וכגרגיר שומשום נגד אחד מתלמידיו הקטנים.

(שו"ת ריב"ש, סימן שצד)

אודה לאל גומר עלי, שהבאתני עד הלום. רגשי גיל ורעדה גם יחד עם סיום עבודת עריכת מאה תשעים ושתיים תשובות של רבנו תם, 'אחרוני הרבנים' וגדולי

הצרפתיים' כפי שכונה על ידי ר' מנחם מאירי, וכאזהרתו של ר' יצחק בר ששת: 'כל חכם לב הן גור יגור'.

לפני שבע שנים הציע לי פרופ' רמי ריינר שאצטרף אליו בהכנת מהדורה מוערת של תשובות רבנו תם שטרם כונסו לאכסנייה אחת. חובה נעימה לי להעלות לו שלמי תורה, על הצעתו להיות צירוף לרבנן ונטפל לעושי מצווה ועל שנות הלימוד המשותף שלהן זכיתי. קשה לי לתאר את סדרי הלימוד שעומדים מאחורי כל תשובה ותשובה. החל מדיונים הנוגעים לקביעת נוסח התשובות, משמעותם של שינויי הנוסח ומהלכה ההלכתי של התשובה ועד לעובדות היסטוריות ואחרות העולות ממנה. אני תפילה שנזכה להמשיך יחד בהכנת תשובותיהם של ריצב"א ואחיו ר"ש משאנץ, תלמידי רבנו תם ור"י הזקן, מתוך בריות גופא ונהורא מעליא.

אזכיר לברכה את זכרו של מורי וחמי הרב הגאון ר' אברהם יצחק ביכלר זצ"ל, מצאצאי רש"י, ואת חמותי הרבנית פייגא ז"ל. את 'שיטת רבנו תם' של זמן שקיעת החמה אחז מו"ח לחומרא בכל דבר ונושא זה אף עלה לדיון בשיחה האחרונה בינינו, ימים ספורים לפני פטירתו. זכות תורת רבנו תם תעמוד להם עד עת 'יקיצו לחיי עולם'.

להורי היקרים, אבי מורי הרב החסיד ר' יצחק שליט"א ואימי דבורה תליט"א שגידלוני לתורה ולתעודה במסירות נפש רבה. יהי רצון שתזכו לרוות רק נחת ממני ומכל בני המשפחה, לאורך ימים ושנים טובים ולברכת הרמב"ן ל'עושי רצון השם'. ברכתי ואהבתי לילדי, חתני, כלותי ונכדיי על תמיכתם והשתתפותם בכל שלבי העבודה, בגשם וברוח ובתזכורות להיות אבא וסבא. מעל הכול, לרעייתי היקרה, מנשים באוהל תבורך, מרים תחי'. אין בי מילים לתאר את מסירותה עבור לימוד התורה, ואת תמיכתה בלימודי ובמחקריי. היא אפשרה לי שעות של עבודה במשך היום עד לשעות מאוחרות בלילה, אפילו בימי חופשה וזמני לחץ. הכול היא קיבלה בסבר פנים יפות, עודדה והעריכה, ובלעדיה לא הייתי מגיע לברך היום על המוגמר. חלקי בספר זה, שלה הוא.

הכותב וחותר מתוך תפילת 'מי יתן מציון ישועות ישראל בשוב אלקים שבות עמו יגל יעקב ישמח ישראל'.

דברי תודה

במהלך השנים הארוכות שראשיתן בשנת תשנ"ג (1993) שבה החל תהליך איסוף עדי הנוסח של התשובות ועד להפקת הספר בתשפ"ה (2025) נעזרנו במוסדות ובאישים שלהם אנו חבים תודה. ראשונה בזמן היא הקרן הלאומית למדע שתמכה בפעולות התשתית של האיסוף וכפלה תמיכתה כשסייעה במימון המחקר והכנתו לפרסום (מענקים 176.93; 533.17). לתמיכה נוספת מהקרן לצורך הוצאת הספר

לאור זכה הספר בעת הכנתו לרפוס (מענק 73.25). תורתנו לקרן על תמיכתה המשמעותית והמתמשכת במחקר ובפרסומו. אל תמיכת הקרן הלאומית למדע הצטרפה תמיכת קרן הזיכרון לתרבות יהודית (Memorial Foundation for Jewish Culture), ולה התודה.

הספרייה הלאומית, בבניינה הישן כמו בזה החדש, הייתה לנו לבית בעת העבודה על הספר. בית שבו כנוסים אוצרות התרבות והמסורת היהודית לדורותיה מחד גיסא, ומאידך גיסא בית שאליו נאספים ושבו מתכנסים מלומדים ומלומדות שחוכמתם וידענותם היו לנו לעזר. נבקש להודות לכל מי שסייענו בין כותלי הספרייה ומחוץ להם: פרופ' תיאודור אוורגייטס, פרופ' סיריל אסלנוב, פרופ' אלישבע באומגרטן, הרב ד"ר אליעזר בראדט, הרב עדיאל ברויאר, הרב משה ברים, פרופ' סילביאן גולדברג, ד"ר עמית גבריהו, הרב יהודה גליס, הרב דוד דבליצקי, ד"ר יעקב דויטש, הרב אברהם יעקב דרברמדיגר, פרופ' עדן הכהן, פרופ' אווה הורקמפ, מר מרדכי וינטרויב, מר ישראל יגל, מר אשר יובל, פרופ' ישראל יעקב יובל, פרופ' עודד ישראלי, פרופ' מנחם כ"ץ, פרופ' לייב מוסקוביץ, פרופ' ורד נעם, פרופ' חיים סולוביץ'יק, הרב ישראל יעקב סטל, פרופ' עוזיאל פוקס, פרופ' מרקוס פיליפס, מר אברהם פרנקל, הרב צבי רבינוביץ, הרב יהושע רייך, פרופ' אלחנן ריינר, הרב שמואל ריינר, ד"ר עזרא שבט, ד"ר אהרן (רוני) שויקה, ד"ר אבי שמידמן והרב מאיר יוסף שמרלר.

הפרופסורים יהודא גלינסקי, ברכיהו ליפשיץ, אפרים קנרפוגל ופנחס רוט קראו את כתב היד כולו. הארותיהם והערותיהם שולבו בספר ונתנו בו טעם לשבח. מורנו וחברנו פרופ' שמחה עמנואל קרא אף הוא את כתב היד והעיר, האיר והשיב לשאלות רבות שלנו במאור פנים ובאהבת אמת לתורת הראשונים. ברך השם חילו. הספר כולו הותקן ונערך בידיה האמונות של ד"ר שרה כהן. ירידתה לפרטים והקפדתה עליהם לצד למדנותה ורוחב דעתה היטיבו עם הספר עד מאוד. מר אביחי גמדי הכין בשום שכל, בדיוקנות ובהירות את מפתחות הספר ותורתנו נתונה לו. אירית נחום עיצבה את עמודי הספר במקצועיות, במסירות ובאורך רוח. הערכתנו נתונה לה.

לשמחתנו, הוצאת 'מקיצי נרדמים' וקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן, שהוציאו בשותפות את 'תשובות ר' יצחק בן שמואל מדמפיייר (ר"י הזקן)', ניאותו להפיק ולהוציא יחדיו גם ספר זה. תורתנו לראשי החברה והקרן על תמיכתם.

תודה מיוחדת ליו"ר חברת מקיצי נרדמים פרופ' שולמית אליצור שעברה על הספר שוב ושוב, העירה והאירה, יעצה ותמכה; ולד"ר עמוס גאולה, מזכיר הכבוד של החברה, שטרח ועמל ללא לאות, בנעימות ובאורך רוח, כדי שספר זה יצא לאור בצורה הטובה ביותר.